

Indledning

I de to sidste årtier har der været en stigende interesse for arbejdslivet som forskningsområde. Temaet historisk arbejdslivsforskning har været berørt i tidligere årbøger, men har ikke før nu været taget op som selvstændigt tema. Både i Sverige og Norge har forskningsrådene i 1980'erne prioriteret arbejdslivsforskning som et særligt satsningsområde, og i Sverige har kommittén för historisk arbetslivsforskning i 1990 fremlagt et omfattende forskningsstrategisk program (se Historisk tidskrift 1990 nr. 4). På nordisk plan har der været afholdt tre konferencer for arbejdslivsforskning, den første i august 1985 i Kungälv i Sverige, den anden i Voss (Bergen) i Norge i oktober 1986, og den tredje i Holmsund i Nordsverige i juni 1991. Indlæggene fra disse konferencer er optrykt i rapporter.

På den første konference var især svenske og norske forskere tilstede, og man har derfor på de følgende forsøgt at trække forskere fra Danmark, Finland og Island mere direkte ind i samarbejdet. På konferencerne har der foruden teoretiske og metodiske problemstillinger været behandlet en række centrale temaer så som arbejdsprocesser og arbejdspladsforhold, medbestemmelsesspørgsmålet, arbejdsmarkedsudvikling og magtforholdet stat – kapital – arbejde. Man har forsøgt at belyse, hvordan industrialiseringsprocesserne i de enkelte lande griber ind i og former de sociale relationer indenfor industrien og i andre erhverv. Desuden har man forsøgt at fremanalysere særtræk ved arbejdslivets udformning i de nordiske lande. For at styrke interessen for en flerfaglig arbejdslivsforskning har man stræbt efter at få så mange fag som mulig repræsenteret: etnologi, filosofi, historie, idéhistorie, jura, sociologi, statsvidenskab og økonomi.

Selv om den historiske arbejdslivsforskning, som over en bred front har udviklet sig siden slutningen af 70'erne, også i Danmark har opnået stor fremgang, er vi stadig i begyndelsen af udforskningen af et stort område, hvor endnu meget er ugjort. Det står dog klart, at fremgangen i høj grad er blevet opnået gennem et tværvidenskabeligt samarbejde med efterprøvelse og udvikling af nye teorier og metoder og med inddragelse af nye grupper af kildemateriale i analysen. Vi har derfor også følt det naturligt at lade en bred vifte af fag være repræsenteret blandt bidragene til denne årbog med temaet arbejdsliv.

Årbogen indledes med en historiografisk oversigt over de forskellige

forskningssammenhænge, hvori arbejdslivet har været behandlet. Marianne Rostgaard og Anette Eklund Hansen definerer i deres oversigtsartikel forskning i arbejdslivets historie som en forskning, der med udgangspunkt i arbejdet og de sociale relationer på arbejdspladsen beskæftiger sig med ændringer i arbejdsprocessen, ændringer i arbejdets organisering og med arbejdernes reaktioner herpå.

Marianne Rostgaard og Anette Eklund Hansen inddeler den hidtidige forskning i arbejdslivets historie i fire undergrupper: analyser af arbejderbevægelsens historie – og herunder de sidste års mange jubilæumsskrifter; arbejderkulturforskningen; kvinde- og kønsforskningen samt industri- og teknologihistorien, herunder de mange brancheanalyser. Med interesseskiftet fra arbejderbevægelsens historie til arbejderklassens levevilkår i slutningen af 1970'erne kom hverdagslivet og herunder arbejdslivet i stigende grad i fokus. Bl. a. disse studier har gjort det klart, hvordan udviklingen inden for arbejdslivet har haft afgørende betydning for de ændringer, der er sket i arbejderbevægelsens politik, strategier og ideologi. Rostgaard og Eklund fremhæver i deres kritik af arbejderkulturforskningen problemet med at forklare forandringer. Mens historikerne især har interesseret sig for, hvordan kulturen indgår i en forandringsproces, har kulturforskerne som hovedregel fokuseret på sammenhænge og helheder, snarere end på de modsigelser og konflikter, der skaber forandringer.

Den svenske etnolog Birgitte Skarin Frykman repræsenterer den arbejderkulturelle indfaldsvinkel, og hun anlægger i sin artikel om »Arbejderliv« et kulturelt perspektiv på arbejdslivet. Hendes udgangspunkt er opfattelsen af kultur som totalitet. Herudfra betoner hun nødvendigheden af en *humanistisk arbejderkultur* forskning, som tager sigte på at forstå arbejderlivet ud fra et »arbejderperspektiv«, ud fra en forståelse af arbejderens som menneske og kulturvæsen, og ikke bare som arbejdskraft. På grundlag heraf problematiserer hun indsnævringen af arbejdsbegrebet til bare at omfatte »lønarbejdet«. Hun plæderer for, at *forsørgelse* er et bedre begreb som udgangspunkt for studiet af arbejderkulturen end lønarbejdet. Arbejdsbegrebet må udvides til at omfatte hele det komplekse af strategier, inklusive lønarbejdet og arbejderbevægelsen, hvormed arbejdere af begge køn har stræbt efter at klare sin forsørgelse. Man må betragte alle familiemedlemmers forsørgelsesindsatser, dvs. også kigge på kvinder og børns bidrag til familiens forsørgelse og frem for alt kigge på det ubetalte, men forsørgelsesmæssigt nødvendige arbejde, som kvinder har udført i og omkring hjemmet. Synspunktet opbløder f. eks. den

ulykkelige kløft mellem arbejde og omsorg: Som forsørgergerning er et mandligt lønarbejde et udtryk for omsorg, ligesom kvindeligt omsorgsarbejde ofte set ud fra udøverens synspunkt netop er arbejde. Dette helhedsperspektiv på arbejds-tilværelsen kommer også til udtryk i flere af de efterfølgende indlæg i denne årbog.

Keld Dalsgaard Larsen gennemgår i sit bidrag en række tilgangsvinkler til arbejdspladslivet ud fra forskellige kildegrupper, bl.a. erindringer og materielle genstande. Erindringer er ifølge Dalsgaard Larsen ofte de bedste – og eneste – kilder til belysning af arbejdspladslivet med hensyn til arbejdsprocesser, arbejdets organisering, kammeratskab, magtforhold, samhørighedsfølelse mellem arbejdere og virksomhed m. m. Han kommer her ind på, at erindringer ikke »kun« er »subjektive kilder«, men også kilder med generel sandhedsværdi. Ja, ved beskrivelser af en arbejdsproces kan erindringer sågar nærme sig »en 'objektiv' kilde«, hævder han.

Iøvrigt forholder Dalsgaard Larsen sig kritisk til tendensen i de senere års forskning til at lægge vægt på arbejderens »totalhistorie« (hele livssituationen), fordi der i denne har været en tilbøjelighed til at gå let henover emnet »arbejdspladslivet«.

Dalsgaard Larsen tager i sin artikel udgangspunkt i en kritik af Georg Nørregaards standardværk »Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri« (1943). Selv om værket analyserer en lang række temaer med relation til »arbejdsforhold«, omhandles forholdene på selve arbejdspladsen kun marginalt, og selve arbejdsprocesserne tages slet ikke op til undersøgelse. Det har med andre ord været en forskning, som har handlet mere om arbejdsforhold og arbejdsvilkår end om arbejdsliv.

Margaret Nielsen understreger i sin artikel om »Bryggeriarbejderliv« vigtigheden af at se arbejdslivet som en del af arbejderens hele liv. Hun mener i modsætning til Dalsgaard Larsen, at manglen på kildemateriale har været et af problemerne, når man beskæftiger sig med arbejdslivshistorie. Redningen ligger for hende at se i »det righoldige erindringsmateriale«, der er fyldt med beskrivelser af arbejdsprocesser, arbejdsoplevelse og arbejdsændringer. Hun fremhæver, at erindringerne giver os oplysninger, som vi ikke har mulighed for at få fra andre kilder, bl. a. fordi de gengiver arbejderens selvforståelse. Alt dette illustreres gennem to beretninger om bryggeriarbejderliv i Århus i dette århundredes første årtier, en kvindelig bryggeriarbejders selvbiografi og en en biografi af en mandlig bryggeriarbejder (kusk).

Etnologerne Lykke Lafarque Pedersen og Niels Jul Nielsen analyserer

i deres artikel om Brede fabrikssamfund og arbejderlivet i Brede omkring 1900 et helt specielt arbejdermiljø. Det er det afsondrede fabriks-samfund, som skabte gode betingelser for en gennemsystematiseret organisering af hele fabrikssamfundet, en gennemført patriarkalisme, hvor fabriksherren med faderlig omsorg involverede sig i arbejderne liv. Fabrikssamfundet udgjorde en slags »samfund i samfundet«, hvor alle tilhørte én stor familie. Fabrikanten udøvede myndigt patriarkens magt, men følte også et ansvar for sine undergivne. Han fulgte bogstaveligt talt de ansatte med 'omsorg' fra vugge til grav. Den livslange trykthed blev af arbejderne gengældte med udtalt loyalitet overfor arbejdsgiveren. Det patriarkalske system indebar dog på den anden side også en indskrænket frihed og et formynderi med kontrol, revselsesret og andre sanktioner. Afslutningsvis diskuteres begrebet 'den loyale arbejder'. Loyaliteten anskues som en mulig strategi/holdning, der i varierende grad kom til udfoldelse, snarere end som én udskiftelig type på en udviklingslinje.

Karakteristisk for »Projekt Arbejdslivets Historie i Vejle«, som Bente Munk og Poul Porskær Poulsen beretter om, er, at det ikke var tænkt som »arbejdspladshistorie« eller »organisationshistorie«, men havde som mål at belyse »hele arbejderens livssammenhæng«: i hjemmet, på værts- huset, i fodboldklubben, i kvarteret etc. I Munks og Poulsens artikel fortælles der om det indsamlingsarbejde, som var igang på Vejle Byhistoriske Arkiv fra 1987 til 1991, og der gives en oversigt over de aktiviteter og produkter, som projektet har affødt. Interviewindsamlingen var en af projektets hovedhjørneste, og i tilknytning til den fungerede der under projektet en studiekreds, hvor ældre arbejdere indkaldte kammerater til ca. 25 arbejdspladsinterviews. I 1989 åbnede udstillingen »Bomuldsbyen. Tekstilarbejder i Vejle gennem 100 år«, og arkivet udgav i den forbindelse bogen »Bomuldsbyen«. Et delprojekt var viet byens arbejderkvarter Vestbyen, og der opstod i den forbindelse en film om Vestbyen. Bogen »Arbejdernes kulturhistorie i Vejle« og udstillingen »Arbejdsliv i Vejle« udgjorde afslutningen på projektet. Begge vidner om de stærke bestræbelser på at få inddraget hverdags- og hjemmelivet i fremstillingen.

Tættest på de konkrete arbejdsprocesser kommer vi i folkemindesfor- skeren Karsten Bierings artikel om tre videoprogrammer om teglpro- duktion og teglværkshistorie. Først fortæller Biering om tilblivelsen af »Teglværksfilmen«, der er en nyredigering af en gammel stumfilm opta- get på Petersminde Teglværk på Sydbyn i 1930'erne. Herefter fortæller Biering om endnu to film, som blev lavet på Center for Arbejderkultur- studier ved Københavns Universitet, og som skulle følge den gamle tegl-

værkshistorie op. De to film, »Sten på Sten« og »Min filosofi har været ikke at have for meget gæld!«, blev optaget i 1992 på teglværksejer Carl Matzens teglværk i Egersund. Den første er et videoprogram om murstensfremstillingen idag, og i det andet program fortæller Carl Matzen om teglværkets historie fra dets grundlæggelse i 1750 og frem til idag. Tilsammen viser de tre film udviklingen fra den manufakturprægede teglfremstilling frem til moderne industriproduktion. De illustrerer samtidig nogle af de muligheder, vi har for formidling af arbejdslivets historie.

Hvordan skal man på museerne formidle arbejdslivets historie? Dette spørgsmål beskæftiger Annette Vasström, Arbejdermuseet, sig med i sin artikel om arbejdet med at bevare den industrielle kulturarv. Hun gennemgår en række eksempler på, hvordan industrimuseer i Europa og USA har medvirket til at bevare forskellige industrimiljøer, dokumentere arbejdet og levendegøre arbejdets historie. I den forbindelse redegør hun også for forskellige havneprojekter og kommer kort ind på danske museer, som indsamler og formidler oplysninger om industrikulturen. Ingen af disse arbejder dog primært med at gøre selve arbejdssituationen og arbejdsvilkårene i den industrielle produktion til den centrale del af formidlingen. Til sidst fortæller hun om »Museumscenter Dokøen« - et nyt museumskoncept, som ikke alene tager sigte på en bevaring af det historisk unikke Orlogsværft, men desuden på en formidling af arbejdslivet gennem en række forskellige aktiviteter: arbejdende værksteder, udstillinger, rollespil og avanceret AV-formidling.

Hvilken betydning fik den industrielle udvikling for smedens arbejde, og hvordan oplevede smedene industrialiseringen? Det er hovedtemaerne i Knud Knudsens artikel om udviklingstendenserne i smedearbejdet i perioden fra omkring 1890'erne til omkring 2. verdenskrig. Knud Knudsen tager udgangspunkt i det billede, der er blevet opbygget af smedene som bærer af en konservativ håndværkertradition i fagforeningsbevægelsen. Han spørger, om det er holdbart at opfatte smeden som den fagstolte håndværker, der videreførte laugstraditionen fra det gamle før-industrielle håndværk? Svaret er benægtende: Der er intet grundlag for den opfattelse, at smedene i særlig grad skulle repræsentere en overleveret laugstradition eller være bærer af en faglig håndværkerkonservatisme. Det handlede om faglig kamp, mere end om håndværkerkonservatisme. Knudsen diskuterer også Bravermans dequalificeringstese, der synes at passe dårligt på maskinindustrien og smedearbejdet. Der er ikke grundlag for opfattelsen af de »gamle dage« som en »gylden tid« med mere afvekslende og håndværksmæssigt arbejde. Forestillingen om et højt-

kvalificeret håndværksarbejde, der som følge af industrialiseringen blev dekvalificeret til et ensformigt, indholdstomt arbejde, er svær at opretholde. Intet af det, der skete på smedearbejdspladserne før 1. verdenskrig, pegede entydigt i retning af en dekvalificering af smedearbejdet.

Smedearbejde har op til idag været opfattet som et udpræget »maskulin« arbejde. Arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder har således indebåret, at visse fag har haft karakter af kvindelige og andre af mandlige fag. Selv om der findes historiske eksempler på, at et fag kan skifte køns-karakter, har det dog vist sig at være uhyre vanskeligt at ændre et fags én gang givne køns-karakter. Et af problemerne er, at de såkaldte kvindelige fag tit vurderes lavere end de mandlige.

Ligestillingskonsulent Lisbeth Jensen forsøger i sin artikel at indkredse, hvad køn og arbejde har med hinanden at gøre. Kønsarbejdsdelingen er ikke et resultat af mænds og kvinders frie valg af jobs, men faktisk har mænd og kvinder forskellige muligheder og vilkår på det kønsopdelte arbejdsmarked. Lisbeth Jensen gør rede for, hvordan kønsidentitet og opfattelser af mandlighed og kvindelighed spiller en stor rolle på arbejdsmarkedet. Nogle job er mere »kønnede« end andre, og her spiller kulturen på arbejdsmarkedet, »fagets kultur«, en rolle for, om man vil føle sig hjemme eller fremmed i et fag eller på en arbejdsplads. Vanskelighederne med at nedbryde kønsarbejdsdelingen skyldes efter Lisbeth Jensens opfattelse i høj grad vores store behov for en kønsidentitet samtidig med, at der fortsat eksisterer en snæver sammenhæng mellem arbejde og kønsidentitet.

At arbejdslivet i sig selv er undergået en internationalisering i efterkrigstiden giver anledning til at skærpe det internationale udblik i forskningen. Hertil kommer, at den økonomiske styrkeforøgelse i Øst- og Sydøstasien har skabt øget behov for en kulturkomparativ forskning. Bl. a. i Japan har man udviklet nye slagkraftige industrialiseringsmodeller, metoder for virksomhedsledelse og kollektiv interesseorganisering.

Mette Vistis artikel om arbejdsorganisering i japansk bilindustri bygger på et internationalt forskningssamarbejde under Massachusetts Institute of Technology. Projektet analyserede og sammenlignede arbejdsorganisering, teknologi og forholdet mellem ledelse og arbejdere i bilindustrien. Et af målene var at undersøge, hvordan nationalt og kulturelt bestemte aspekter af arbejdsorganiseringen påvirker konkurrenceevnen og industriens struktur internationalt.

I artiklen diskuterer Mette Visti nogle af de forklaringer, der har været fremført om den meget høje arbejdsintensitet og disciplin i japansk industri. Man har fremhævet japanernes flid, engagement og villighed til

at acceptere meget høj arbejdsintensitet under stærkt gruppepres. Hertil kommer deres villighed til at samarbejde med ledelsen. Det japanske arbejdsorganisationssystem, der i modsætning til det vestlige bygger på høj arbejdsmotivation, har indebåret, at det var vanskeligt for arbejderne at definere en selvstændig arbejderinteressepolitik. Der opstod i Japan aldrig organisationer, der varetog selvstændige arbejderinteresser, og arbejderne identificerede sig i stedet for med virksomhederne. Selv fagforeninger så arbejderinteresser som værende i overensstemmelse med virksomhedens. Mette Visti fremfører her, at indflydelsen fra samuraikulturen, hvor dyder som selvdisciplin og flid var centrale, kan være en medvirkende årsag til de japanske arbejderes loyalitetsfølelse overfor virksomheden.

Kampen for en forkortelse af arbejdsdagen har siden slutningen af 1880'erne spillet en stor rolle i arbejderbevægelsens kamp for bedre vilkår. Arbejdsdagen var i slutningen af 1800-tallet ofte på 12-14 timer, og der er næppe tvivl om, at den gradvise nedsættelse af arbejdstiden har haft stor betydning for forandringen af ikke blot arbejdslivet, men også livet i hjemmene.

Poul Vitus Nielsens artikel er en gennemgang af de aktioner og forhandlinger, der førte til 8 timers dagens gennemførelse i 1919. I forlængelse heraf analyserer Nielsen den efterfølgende kamp om, hvem der skulle have æren for resultatet: de socialdemokratiske organisationer, byggefagene eller den faglige venstreopposition? Samtidig er artiklen et opgør med den hidtidige historieskrivning om indførelsen af 8 timers dagen. Nielsen fremhæver tre forskellige forklaringer i litteraturen: den socialdemokratiske historieskrivning, den Søren Kolstrupske forklaring, og den post-kolstrupske historieskrivning. Den socialdemokratiske historieskrivning betegner Nielsen som »historieforfalskning«, og hans konklusioner adskiller sig også fra Kolstrups på adskillige punkter. Mest enig er han med den post-kolstrupske historieskrivning. På linje med denne tildeler han byggefagene en afgørende betydning for 8 timers dagens gennemførelse, men til forskel fra denne hævder han, at det er ukorrekt at kategorisere byggearbejderne som syndikalister. De gik ind for »den direkte aktion« som konkret aktionsform for at opnå konkrete mål. Men dette gjorde dem ikke til syndikalister. De anvendte syndikalistiske teknikker løsrevet fra såvel syndikalistiske strategier, holdninger og utopier. Det var presset fra arbejdspladserne – de mange aktionsvillige, men ikke syndikalistiske byggearbejdere – der bevirkede, at DA blev interesseret i at genoptage arbejdstidsforhandlingerne med DsF. Og den socialdemokratiske partiledelse formidlede en del af dette pres, men det

var, konkluderer Vitus Nielsen, byggearbejderne, der *tog* 8 timers dagen, DA, der *gav* den, og DsF, der *fik* den.

Foruden arbejdet i vid betydning omfatter arbejdslivsforskningen også arbejdsmarkedets parter og deres adfærd i forhold til hinanden og til staten. Det er dette aspekt, som sociologerne Jesper Due, Jørgen Steen Madsen, Lars Kjerulf Petersen og Carsten Strøby Jensen tager op i deres sociologiske og historiske analyse af det danske organisations- og aftalesystem. De taler i analysen om »Den danske Model«, som de opfatter som et særlig rendyrket eksempel på det konsensusprægede samarbejde mellem arbejdsmarkedets parter og det politiske system. Ud fra Cleggs og Sissons teorier om etablering af kollektive forhandlinger gennemgår og diskuterer de det danske aftalesystems tilblivelsesproces og historie frem til de aktuelle udviklingstendenser, som de karakteriserer som »centraliseret decentralisering«. Samtidig med en tendens til decentralisering af de industrielle relationer – fra nationale kollektive overenskomster til direkte fastsættelse af løn- og arbejdsforhold i de enkelte virksomheder – kan der spores modgående tendenser til centralisering af organisationsstrukturen.

På mange arbejdspladser var drikkeriet i slutningen af forrige århundrede uhyre udbredt. En reaktion herpå var afholdsbevægelsen. Sidsel Eriksen behandler i årbogens sidste artikel forholdet mellem arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen. Hendes udgangspunkt er »Stege-sagen«, en arbejdskonflikt i Stege i 1903, som endte med, at arbejdsgiveren, der var ordenschef i den lokale N.I.O.G.T.-loge, blev truet med udstødelse fra logen, fordi han havde søgt at hverve skruebrækkere og havde beværtet disse med brændevin. Stege-sagen kom til at markere det endelige skel mellem arbejder- og afholdsbevægelse, idet den betød, at den uformelle accept mellem Socialdemokratiet og størsteparten af den gamle afholdsbevægelse blev brudt. Efter et storlogemøde i december 1903 var der banet vej for helt nye, socialdemokratiske afholdsinitiativer.

Vi har i denne årbog holdt os til et enkelt hovedtema, arbejdsliv. Til gengæld har vi forsøgt at dække en række af de aspekter, som hører med til dette brede forskningsområde: arbejdsprocessens organisering; arbejdsdelingen mellem kvinder og mænd; sammenhængen mellem arbejdsliv, politik og stat; arbejdskampe; arbejdsmarkedsorganisationerne og det kollektive aftalesystem; hverdagskulturens betydning for arbejderne adfærd på arbejdspladserne og i arbejdet; samt formidlingen af arbejdslivet og arbejdslivets vilkår.

Redaktionen